

տային զանգուածներ, այս մասին եւ համապատասխան գրականությունը տե՛ս Գ. Քոչարեան, «Տաճար մայրի», էջ 416:

7 A. Leo Oppenheim, *On Royal Gardens in Mesopotamia*, "Journal of Near Eastern Studies", vol. XXIV, N 4, 1965, p. 331-333.

8 Xenoph., *Anab.*, I, II, 7; I, IV, 10, *Cyrop.*, VIII, VI, 12, *Diod.*, XIV, 80, 2; XVI, 41,5; *Plut.*, Alc., XXIV, Art., XXV, Demet., L.

9 И. Дьяконов, *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту*, - "Вестник древней истории", 1951, 2, надпись 49 (199); (213), մանրամասն տե՛ս Գ. Քոչարեան, *Արքունի ծառագարդ պալատները Երուսաղեմի քաղաքում եւ յետոյ*, - «Գիտական աշխատություններ», II, Գիւմրի, 1999, էջ 122-123:

10 Խորենացի, II, ԽԱ, ԽԲ:

11 Նոյն տեղում, II, Զ (Վաղարշակ=Արտաշէս Ա նոյնացման մասին տե՛ս А. Бериханян, *Древнесармянские востаники*, - "Вестник древней истории", 1956, 2, стр. 52-53, Գ. Քոչարեան, *Արտաշէս Ա Բարին՝ որպէս հզօր պետականություն կերտող*, - Գիտական աշխատություններ, III, Գիւմրի, 2000, էջ 22-27):

12 Appian., *Mithr.*, 84.

13 Խոսրով Կոտակի կաղնետունկ անտառապուրակների ստեղծման ժամանակավրէպ լինելու մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Գ. Քոչարեան, «Տաճար մայրի», էջ 423-424:

«ԱՐՀԵՍՏ ՀԱՄԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ»-Ը ՀԱՅ ՀՆԱՏԻՊ ԳՐԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹՈՒՄ

Ասատուր Փաշայեան

1675 թուականին Ֆրանսիայի Մարսէլ քաղաքում լոյս է տեսել «Արհեստ համարողութեան» վերնագրով մի գիրք¹, որը թուրքերի հայատառ առաջին տպագիր գիրքն է²: Միեւնոյն ժամանակ այն հայատառ առաջին տպագիր գիրքն է ճշգրիտ գիտութիւնների բնագաւառում³:

Տպագրիչ-գրահրատարակիչ, մշակութային եւ եկեղեցական գործիչ Ոսկան Երեւանցին (1614-1674) իր տպարանը Ամստերդամից 1669 թուականին նախ փոխադրել է Լիւոռնոյ (Իտալիա) եւ ապա՝ 1672-ին՝ Մարսէլ⁴:

1675 թուականին Մարսէլի հայոց տպարանում լոյս են տեսել 3 գրքեր՝ «Գիրք այբուբենից եւ կերպ ուսանելոյ զլեզուն իտալական (այբբենարան), «Գիրք վայելուչ եւ հարկաւոր հանուրց հայկազունեաց» եւ մեր՝ վերը յիշատակուած «Արհեստ համարողութեան»-ը:

Խնդրոյ առարկայ «Արհեստ համարողութեան»-ը, չնայած տպագրուել է 1675-ին՝ Ոսկան Երեւանցու մահուանից մէկ տարի անց, այնուհանդերձ, այն Ոսկանեան տպագրութեանն է պատկանում: Այդ է վկայում գրքի յիշատակարանը. «Աւարտեցաւ պիտանացու եւ շահաւէտ գրգուկս համարողութեան ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ եւ ի վայելումն հանուրց հայկազունեաց վաճառականաց յամի ներմարմնութեան Տեառն. 1675 Նոյեմբերի ամսոյ 21-ի մարզիլեայ քաղաքի ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ հայոց Կաթողիկոսի եւ ի թագաւորութեան Լուսովիկոսի չորեքտասան երրորդի արքային կոսի չորեքտասան օգտիք սովաւ յիշեֆրանցիկաց: Արդ որք օգտիք սովաւ յիշեցեք զմատակարարս սորին եւ զաշխատողս

եւ մանաւանդ զհանգուցեալն ի Քրիստոս զՈսկան վարդապետն, եւ զազգատոհմս նորին բնաւս. ընդ որս եւ դուք յիշեցեալք լիջիք ի Քրիստոս աստ եւ ի հանդերձելումն. Ամեն»:

Ոսկանեան տպարան եւ Ոսկանեան հրատարակութիւն հասկացութիւնները լաւագոյնս սահմանել է Ռ. Իշխանեանը. «Ոսկանեան տպարան ասելով, անշուշտ պէտք է հասկանալ գրահրատարակչական մի նշանակալից կազմակերպութիւն, որ գործունէութիւնն սկսել է նախքան Ոսկան Երեւանցու մասնակցութիւնը նրա աշխատանքին եւ շարունակել է Ոսկանի մահից յետոյ»⁵:

«Արհեստ համարողութեան» տիտղոսաթերթում հեղինակը չի նշուած: Գրուած է սակայն հետեւեալը. «ԱՐՀԵՍՏ /ՀԱՄԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ:/ ԱՄԲՈՂՁ ԵՒ ԿԱՏԱՐԵԱԼ:/ Թարգմանեցեալ ի պէտս Հայկազունեաց եւ մանաւանդ Վաճառականաց:/ Եւ տպագրեցեալ ի տպարանի/ սրբոյ էջմիածմի եւ սրբոյն Սարգսի զօրավարին:/ Ի հայրապետութեան տ[եառ]ն Յակոբայ ամենից հայոց Կաթողիկոսի/ եւ ի միապետութեան Լուսովիկոսի չորեքտասան երրորդի արքային /Կալիպոսոյ:/ Ի ՄԱՐՁԻԼԵԱՅ/ Յամի ներմարդեղութեան Տ[եառ]ն/ 1675. օգոստոսի ամսոյ 25:/ Ի. Յ. Հ. Բ. Տ. Պ:/ [Յակոբ Հոլով Բիւզանդեան]»:

Վենետիկի Միսիթարեան միաբանութեան անդամ Գ. Զարբհանալեանը առաջինը փորձեց վերծանել գրքի տիտղոսաթերթում գրուած յապաւումը՝ Ի. Յ. Հ. Բ. Տ. Պ: Յ-ին վերագրել է Յակովբ, Հ-ին՝ Հոլով, Իսկ Բ-ին՝ Բիւզանդեան: Արդիւնքում ստացուել է Յակովբ Հոլով Բիւզանդեան:

Ահա եւ, ըստ Գ. Զարբհանալեանի, գրքի թարգմանիչն Յովհաննէս Հոլով Կոստանդնուպոլսեցին է (1635-1691)⁶: Այնուհանդերձ վաստակաշատ մատենագէտը Յակովբ Հոլով Բիւզանդեան անուան կողքին հարցական նշան է դրել՝ հետագայ հետազոտողներին ընձեռելով նոր ենթադրութիւններ անելու հնարաւորութիւն:

Յիշեալ միաբանութեան մէկ այլ երեւելի մատենագէտ Ա. Ղազիկեանը իր նկարագրութիւնում նոյնպէս կասկածանքով է ընդունել Գ. Զարբհանալեանի առաջադրած վարկածը⁷:

Գ. Զարբհանալեանի առաջադրած վարկածից շուրջ 65 տարի անց Ա. Ալպոյաճեանը անվերապահօրէն հաւաստել է, որ «Արհեստ Համարողութեան»-ի թարգմանիչը ժամանակի լեզուաբանութեան մէջ մեծ անուն հանած, լատինաբան դպրոցի յայտնի ներկայացուցիչ Յովհաննէս Հոլովն է⁸:

1950-ականներին եւ յաջորդ տարիներին Խորհրդային Հայաստանում գիտական բուռն հետաքրքրութիւն դրսեւորուեց բնագիտական հայատառ հրատարակութիւնների հանդէպ: 1950-1990-ականներին հրատարակուել են նշուած բնագաւառներին առնչուող շուրջ երեք տասնեակ մենագրութիւններ, ժողովածոներ, յօդուածներ⁹:

Հայատառ թուաբանական հրատարակութիւններին Խորհրդային Հայաստանում առաջինը ուշադրութիւն դարձրեց Ալեքսան Եգանեանը՝ 1957-ին առաջադրելով մի տեսակէտ, համաձայն որի 1675 թուականին Մարսէլի Ոսկանեան տպարանում լոյս տեսած «Արհեստ Համարողութեան» գիրքը կազմուած է 147 էջից, գրուած է աշխարհաբար լեզուով: Սա հայերէն լեզուով տպագրուած առաջին թուաբանական գիրքն է¹⁰:

Ա. Եգանեանը իր այդ արժէքաւոր յօդուածում սեղմ գծերով ընթերցողին է

ներկայացրել գրքի կառուցուածքը եւ համառօտ բովանդակութիւնը: Ըստ այդմ՝ «Արհեստ Համարողութեան»-ում թուաբանական սահմանումներ եւ ապացոյցներ չկան: Տրուած են միայն գործնական հաշուումներ կատարելու եղանակները: Գործածուած են Իտալիայի, Յոստիայի, Պարսկաստանի չափի եւ կշռի միաւորները: Գրքում օգտագործուած են մեր այժմեան հնդկական թուանշանները, սակայն գումարման, հանման, բազմապատկման, բաժանման, հաւասարման եւ թուաբանական այլ նշաններ չեն կիրառուել:

«Արհեստ Համարողութեան» գրքի հիմնական նպատակի եւ բովանդակութեան մասին առաջաբանում նշուած է. «Տեսնելով մեր ազգին պատկանող վաճառականների կարիքը, հաշուողական արուեստը կատարելապէս չիմանալու պատճառով, լաւ համարեցինք այս գիրքը թարգմանել մեր լեզուով, որպէսզի սրանով վարժուածները կարողանան հեշտ կերպով իրենց գործով պարապել, առանց մտաւոր դեգերումների: Որովհետեւ սա սովորեցնում է ամբողջ եւ կոտորակ թուերի կիրառումները շատ պարզ օրինակներով, երից կանոնները, զանազան տեսակի փողերի յանձնումը (ընձեռումը), զանազան ապրանքների առ ու ծախսը. ուրիշ բաներ էլ է մանրամասնում սա: Մանաւանդ, որ աշխարհիկ (աշխարհաբար) ոճով է շարադրուած՝ ծոյլերի եւ բամբասողների պատրուակները վերացնելու համար, որոնք կարդան այս, հաշուողական արուեստի բոլոր դժուարութիւնները կը յաղթահարեն»¹¹:

«Արհեստ Համարողութեան»-ի հպանցիկ ծանօթացումն անգամ համոզում է մեզ, որ գրքի յանձնարարականը լիովին արտացոլում է գրքի բովանդակութիւնը: Այն գրուած է մատչելի, դիւրին հասկանալի լեզուով եւ, որ ամենակարեւորն է, թուաբանական գիտելիքները տրուում են

պարզ ու անպաճոյճ ոճով: Դրա լաւագոյն առհաւատչեան գրքի 32-րդ էջում բերուած Պիւթագորասի աղիւսակն է.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2	4	6	8	10	12	14	16	18
3	6	9	12	15	18	21	24	27
4	8	12	16	20	24	28	32	36
5	10	15	20	25	30	35	40	45
6	12	18	24	30	36	42	48	54
7	14	21	28	35	42	49	56	63
8	16	24	32	40	48	56	64	72
9	18	27	36	45	54	63	72	81

Համարողութեան»-ի հեղինակը եւ դրա թարգմանիչը¹²: Լրագրային այդ յօդուածի վերնագիրն է «Հայերէն առաջին տպագիր մաթեմատիկական գիրքը»:

Նախ նշենք, որ խօսքը մ.թ.ա. 6-րդ դարում ապրած յոյն փիլիսոփայ եւ մաթեմատիկոս, կրօնական եւ քաղաքական գործիչ Պիւթագորաս Սամոսացու մասին է: Այժմ տեսնենք, թէ ինչպէս է ներկայացուած «Արհեստ Համարողութեան»-ում այդ աղիւսակը եւ դրանից օգտուելու ձեւը. «Զէրա թէ որ մին գիր վերի կողմէն բռնեմք էս աղիւսակիս մին գիր էլ ձախի կողմէն. ինչ որ ուզենք կու գտանեմք. ինչպէս երկրորդ տողումն .2. անգամ 1. կան է 2: 2. անգամ երկուքն կան է .4: 2 անգամ .3 կան է 6: 2 անգամ .4 կան է 8. այսպէս մինչեւ ի վայր Հասանի: Երրորդ տողումն 3. անգամ 1. կան է 3: 3. անգամ .2 կան է .6: 3. անգամ 3. կան է .9: 3. անգամ 4. կան է .12: Այսպէս եւ այլն. Չորրորդ տողումն .4. անգամ .1. կան է .4: 4 անգամ 2. կան է 8: 4. անգամ .3. կան է 12: 4. անգամ .4. կան է .16: Հինկերորդ տողումն: 5 անգամ .1. կան է 5: 5. անգամ .2 կան է .10: 5. անգամ .3. կան է 15: 5. անգամ 4 կան է 20» եւ այլն:

1969 թուականին Գ. Պետրոսեանը մի փոքրածաւալ յօդուածում լուծեց միանգամից երկու հարց՝ ո՞վ է ի վերջոյ «Արհեստ

Յօդուածի հեղինակի առաջադրած դրոյթներն են. «Արհեստ Համարողութեան» գրքի հեղինակը գերմանացի մաթեմատիկոս Քրիստափոր Կլաւիուսն (1537-1612) է, իսկ թարգմանիչը՝ Յովհաննէս Հոլովը: Մենք համամիտ չենք Գ. Պետրոսեանի յիշեալ դրոյթներին:

Գ. Պետրոսեանի յօդուածը սկսւում է հետեւեալ պարբերութեամբ. «1675 թուականին Մարսէլում հրատարակուեց «Արհեստ Համարողութեան» խորագրով առաջին հայերէն մաթեմատիկական գիրքը (ընդգծումը մերն է - Ա. Փ.): Ինչպէս նշեցինք վերեւում, այս յոյժ կարեւոր մատենագիտական հաղորդումը Ա. Եգանեանի՝ տարիների տքնաջան աշխատանքի արդիւնքն է:

Գ. Պետրոսեանը «Արհեստ Համարողութեան»-ի հեղինակի ինքնութիւնը պարզելու նպատակով ուսումնասիրել է «... մինչեւ 1675 թուականը հրատարակուած աւելի քան 100 թուաբանական գիրք: Այս տարի (այսինքն՝ 1969 թուականին - Ա. Փ.) Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անուան պետական գրադարանի հնատիպ գրականութեան ֆոնդում մենք յայտնաբերեցինք 1650 թուականին լատի-

ներէն լեզուով հրատարակուած այն գիրքը, որը հանդիսացել է հայ հեղինակի թարգմանութեան հիմնական աղբիւրը (ընդգծումը մերն է - Ա. Փ.): Ուշադրութիւն դարձնենք «Թարգմանութեան հիմնական աղբիւրը» արտայայտութեան վրայ: Ուրեմն, միայն Քրիստոսափոր Կլաւիուսի գիրքը չի եղել այն, ինչը թարգմանել է «հայ հեղինակը»: Եթէ միայն սա լինէր, ապա մենք բաւարարուած կը լինէինք լիովին: Կլաւիուսի գրքի՝ «Գործնական թուաբանութեան համառօտ շարադրանք. վերանայուած ու լրացուած իրեն՝ հեղինակի կողմից» վերնագրի մասին Գ. Պետրոսեանը գրում է. «Ինչպէս երեւում է բնագրի եւ թարգմանութեան վերնագրերը չեն համընկնում: Սակայն երկու գրքերի տեքստերի թուաբանական խնդիրները ու վարժութիւնների համեմատութեամբ հաստատուեց, որ Յովհաննէս Յակոբեանը (խօսքը Յովհաննէս Հոլովի մասին է - Ա. Փ.) իր ձեռքի տակ ունեցել է Քրիստոսափոր Կլաւիուսի աշխատութիւնը»: Սա էլ ընդունեցինք: Օրինական հարց է առաջանում: «Արհեստ համարողութեանը» 148 էջանոց փոքրագիր մի գիրք է: Եթէ այն վերածենք այսօրուայ սովորական գրքի, էջերի քանակը հազիւ 40-ի կը հասնի: Հետաքրքիր է, քանի՞ էջ է ունեցել Կլաւիուսի գիրքը: Գ. Պետրոսեանը այդ մասին ոչինչ չի գրում: Սակայն յօդուածը մանրակրկիտ կարդալիս պարզից պարզ է դառնում, որ այն շատ աւելի նիւթ է պարունակել, քան «Արհեստ համարողութեանը»: Դա նշել է նաեւ յօդուածագիրը, սակայն այնպիսի տոնով, որ չվնասի իրեն. «Քրիստոսափոր Կլաւիուսի գիրքը իր բովանդակութեամբ անչի հարուստ է, քան հայերէն գիրքը (ընդգծումը մերն է - Ա. Փ.): Հայ թարգմանիչը կամ նրա պատուիրատուն որոշակի նպատակ են հետապնդել: Ուստի շատ հարցեր, որոնք պարզաբանուած են Կլաւիուսի գրքում, հայերէն գրքում իրենց արտացոլումը չեն գտել: Այդ հարցերից են թուա-

բանական պրոգրեսիաները, երկրաչափական պրոգրեսիաները, քառակուսի արմատ հանելը եւ այլ հարցեր»:

Մէկ հարց եւս, որը ինչ-ինչ պատճառներով դարձեալ չի շօշափել Գ. Պետրոսեանը: Եթէ Յովհաննէս Հոլովը, ըստ նրա, Կլաւիուսի նշուած գրքի թարգմանիչն է, ապա ի՞նչը ստիպեց ծնունդով կոստանդնուպոլսեցի այդ երեւելի հայ քերականին ու հայ իրականութեան մէջ առաջինը հրատարակայնօրէն աշխարհաբարի դատը պաշտպանողին, որ գերմանացի Կլաւիուսի լատինատառ գիրքը թարգմանէր Նոր Զուգայի բարբառով:

Եթէ Գ. Պետրոսեանի յիշեալ յօդուածում կայ գէթ մէկ գիտական հիմնաւորմամբ արտայայտութիւն, ապա դա յօդուածի վերջին պարբերութիւնն է. «17-րդ դարում հրատարակուած «Արհեստ համարողութեան» գիրքը, որը պատմական այլ յուշարձանների հետ միասին զարգարում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ցուցասրահը, հայ մշակոյթի ու գիտութեան սերմնացանների այն հատիկներից է, որը մեր ժամանակներում տալիս է առատ բերք: Այդ բերքը արժանի է մաթեմատիկոս մանկավարժների ու լեզուաբանների յատուկ ուշադրութեանը...»:

1969 թուականից յետոյ Գ. Պետրոսեանի՝ վերը արտայայտած կարծիքը ամրագրուեց մեր տեղեկատուական գրականութեան էջերում եւ այսօր էլ, գրքից գիրք անցնելով, դարձել է իւրօրինակ մի բացարձակ ճշմարտութիւն¹³:

Ժամանակագրական առումով «Արհեստ համարողութեան» գրքին յաջորդանդրադարձողը Ա. Առաքելեանն է, որը որեւէ նոր խօսք չի ասել յիշեալ գրքի հեղինակի եւ այլ հարցերի մասին եւ, փաստօրէն, կրկնել է մինչ այդ եղած Գ. Զարբանալեանի եւ այլոց յայտնած կարծիքը. «Ինչպէս երեւում է անուանաթերթից, հեղինակն անյայտ է: Ենթադրում է, թէ ի

Մարչիլեայ բառատակի տառերը հեղինակի անունն է»¹⁴:

«Արհեստ համարողութեան» գրքին առնչուող տարաբնոյթ վարկածները 1976-ին աւելացան եւս մէկով, այս անգամ, սակայն, մեր կարծիքով՝ չափազանց լուրջ գիտական փաստարկներով: Խօսքը հայկական մատենագիտութեան տաղանդաշատ ու ներհուն մասնագէտներից մէկի՝ Յակոբ Անասեանի՝ յիշեալ գրքի մասին արտայայտած կարծիքի մասին է:

Ըստ մեծավաստակ գիտնականի՝ «... այս դասագիրքը պիտի կազմուած լինի Նոր Զուգայում եւ ամենայն հաւանակաւ... նութեամբ հեղինակութիւնն է յայտնի մանկավարժ Կոստանդ Զուգայեցու, որը 1680-ական թուականներին Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի ուսումնարանում առեւտրական մասնագիտական դասընթաց էր վարում (իր սեփական դասագրքերով)»¹⁵:

Ի տարբերութիւն Գ. Պետրոսեանի, Յ. Անասեանը իր արտայայտած կարծիքը չի պարտադրել ընթերցողին, այլ, լրջմիտ գիտնականին վայել, գրել է՝ «...ամենայն հաւանականութեամբ»:

Յ. Անասեանը յատկապէս նշել է Կոստանդ Զուգայեցու¹⁶ անունը, քանի որ նրա երկերից մի քանիսը ձեռագիր վիճակում մեզ են հասել 1687 թուականին Նոր Զուգայում ընդօրինակուած մի ժողովածուում: Դրանք են «Աշխարհաժողով»-ը եւ «Դուռն համարողական արհեստին»-ը: Ըստ Յ. Անասեանի՝ Կոստանտին Զուգայեցու երկրորդ աշխատութիւնը «Գործնական (թուաբանական) խնդիրների մասին է»¹⁷: Եւ եթէ գրքի վերնագրից հանենք «Դուռն» բառը, ապա այն լիովին կը դառնայ խնդրոյ առարկայ գրքի վերնագիրը: Յ. Անասեանը, բաղդատելով Կոստանտին Յ. Անասեանը «Դուռն համարողութեան արհեստին» եւ «Արհեստ համարողութեան»-ը, միանգամայն իրաւացիօրէն նշել է.

«Հաւանաբար Զուգայեցի նշանաւոր համարողի այդ տեսական հատորն է, որ ընկած է 1675 թուականին տպագրուած վերոնշեալ «Արհեստ համարողութեան» գրքի հիմքում ենթարկուած լեզուական փոփոխութիւնների եւ գուցէ որոշ չափով վերախմբագրուած նաեւ ըստ նիւթի: Իր ներկայ վերամշակուած վիճակում էլ «Արհեստ համարողութեան»-ը շատ բան ունի Կոստ. Զուգայեցու ոչ միայն բառապաշարից ու տերմինաբանութիւնից, այլեւ ոճական առանձնայատկութիւնից: Այս գրքում շարադրուած թուաբանական խնդիրներում հարցումների առարկաները, հարցումների եղանակները եւ այլ երանգներ ուղղակի յիշեցնում են Կոստանդի թուաբանական խնդիրները՝ «Դուռն համարողական արհեստին»¹⁸: Յ. Անասեանը եւս ընդունում է, որ «Արհեստ համարողութեան» գրքի հրատարակիչը «կարող է եղած լինել Յովհաննէս Հոլովը: Եթէ ընդունելի համարենք այս կարծիքը, այդ դէպքում Հոլովն է նաեւ նրա վերախմբագրողը»¹⁹:

Համամիտ լինելով Յ. Անասեանի արտայայտած մտքերին՝ կ'ուզենայինք յատկապէս շեշտել հետեւեալը. «Արհեստ համարողութեան»-ի լոյս ընծայման թուականին՝ 1675-ին, Կոստանդին Զուգայեցին ողջ էր: Եւ եթէ նա է յիշեալ գրքի հեղինակը, ապա ինչո՞ւ գրքի ճակատին չի դրել իր անունը: Եւ ինչո՞ւ է առաջաբանում նշել. «... լաւ համարեցինք այս գիրքը թարգմանել մեր լեզուով»:

Թարգմանը միայն մէկ լեզուից միւսը թարգմանողը չէ: Այն նաեւ հաղորդակից դարձնող իմաստն է արտայայտում²⁰: Արդի հայերէնում եւս թարգմանը չի կորցրել իր սկզբնական իմաստը, եւ թարգմանել նշանակում է. «1. Մի լեզուով ասուածը կամ գրածը թարգմանաբար վերարտագրել մի ուրիշ լեզուով: 2. Փոխաբերաբար. Արտայայտել, դրսեւորել: 3. Բացատրել, մեկ-

նաբանել: 4. Որեւէ նշան, ակնարկութիւն, դիմաշարք եւ այլն լեզուով արտայայտել»²¹: Եթէ յիշեալ մեկնաբանութեան 2-րդ եւ 3-րդ իմաստները դնենք «Արհեստ Համարողութեան»-ի վերը նշուած արտայայտութիւնում, ապա այն կը կարգացուի այսպէս. «...լաւ Համարեցինք այս գիրքը մեկնաբանել մեր լեզուով»: Այս դէպքում լուծուած է նաեւ գրքի թարգմանչի հարցը: Մեր կարծիքով «Արհեստ Համարողութեան»-ի հեղինակը Կոստանդ Զուղայեցին է: Նա, ինչպէս իրաւացիօրէն նշել է Յ. Անասեանը, սկզբնապէս իր գիրքը շարադրել է Նոր Զուղայի բարբառով, իսկ յետոյ այն ենթարկել է որոշ սրբագրութիւններ, որպէսզի հասկանալի լինի նաեւ ոչ ջուղայեցի վաճառականներին:

Կարծում ենք՝ Կոստանդ Զուղայեցին Համեստօրէն «Արհեստ Համարողութեան»-ի տիտղոսաթերթում չի դրել իր անունը:

«Արհեստ Համարողութեան»-ը աշխարհաբարով տպագրուած առաջին գիրքն է²²: Այս տեսակէտը իր լաւագոյն մեկնաբանութիւնն է ստացել Ռ. Իշխանեանի ուսումնասիրութիւններից մէկում, ուր նա նախ յստակ սահմանել է, թէ ի՞նչ է աշխարհաբարը եւ «Արհեստ Համարողութեանը» գետեղել «Առաջին աշխարհաբար գիրքը» վերնագրի տակ եղած նիւթում. «Այժմ աշխարհաբար բառով պայմանակաւորէն կարելի է կոչել միայն նոր գրական Հայերէն: Ահա հէնց այս իմաստով առաջին աշխարհաբար գրքի մասին է խօսքը, այսինքն՝ նոր գրական Հայերէնով տպուած առաջին գրքի մասին: Դա 1675 թուականին Ոսկանեան տպարանի հրատարակած «Արհեստ Համարողութեան»-ն է»²³:

Վերը նշուած պատմական այս իրողութիւնը էլ աւելի է արժէքաւորում Հայ տպագրութեան գործի ուսուցիչներից մէկի՝ Ոսկան Երեւանցու պատուին տրուած Ոսկանեան տպագրութեան իրականացրած գիտամշակութային վիթխարածաւալ ազ-

գանպատ գործունէութիւնը: Յիրաւի, գիտական մեծ սխրանք է պետականութիւնը շուրջ 600 տարի առաջ կորցրած Հայրենիքից շատ հեռու՝ Եւրոպայի տարբեր քաղաքներում, 17-րդ դարի կէսերին Ոսկան Երեւանցու իրականացրած գործունէութիւնը: Տեղին է մէջ բերել այս առիթով Լէօյի տուած անաչառ գնահատականը. «1675-ին Մարսէլի տպարանից լոյս տեսան ամբողջ հինգ գրքեր, որոնց մէջ պատահում ենք երկու խոշոր նորութիւններ (ընդգծումը մերն է -Ա. Փ.). «Արուեստ Համարողութեան» (թուաբանութիւն, թարգմանուած յատկապէս Հայ վաճառականների Համար) եւ «Կանոնք զգուշութեամբ պահելոյ զանձն (առողջապահական խրատներ): Հայ մամուլն առաջին անգամ էր տալիս այսպիսի գործնական հրապարակութիւններ (ընդգծումը մերն է -Ա. Փ.), որոնց արժէքը հասկանալի է ըստ ինքեան: Բայց աւելի նշանաւոր Հանգամանքն այն է, որ թուաբանութիւնը կանոնաւոր, մեր այժմեան գործածականին շատ մօտ աշխարհաբարով էր գրուած: Աւելորդ է կրկնել, որ վաճառականութեան պահանջներն էին շարունակում ազդել այս փոքրիկ հրատարակութիւնների թէ՛ բովանդակութեան եւ թէ՛ լեզուի վրայ: Դրանք փոքրադիր գրքոյկներ էին՝ յարմար ծոցում կամ գրպանում պահելու Համար, եւ նրանց վրայ էլ յատկապէս նշանակում էր, թէ վաճառականների Համար են տպուած»²⁴:

Հրաչեայ Աճառեանը իր ուսումնասիրութիւններից մէկում²⁵, խօսելով աշխարհաբարով տպագրուած առաջին գրքերի մասին, ինչ-ինչ պատճառներով չի յիշատակել Ոսկանեան տպարանում լոյս տեսած «Արհեստ Համարողութեան»-ը: Այս փաստը առիթ է հանդիսացել Ռ. Իշխանեանի հետեւեալ տողերի համար. «Հ. Աճառեանը աշխարհաբար բնագրերի իր թուարկման մէջ տպագիր գրքերից առաջինը յիշատակում է «Պարզաբանութիւն

հոգեւորագ սաղմոսացն» գիրքը, բերում նրա լեզուից ընդարձակ նմոյշ, գնահատում գրքում օգտագործուած աշխարհաբարի որակը: «Արհեստ Համարողութեան» յիշատակութիւն չկայ»²⁶:

Հ. Աճառեանի նման մի Հայագէտը կարող էր արդեօք ծանօթ չլինել Նոր Զուղայի բարբառով գրուած «Արհեստ Համարողութեան»-ին: Կարծում ենք՝ ոչ, քանզի, ինչպէս ինքն է վկայել. «Իմ անձնական սուղ միջոցներով ճանապարհորդելով Կովկաս, Տաճկաստան եւ Պարսկաստան, Ռոդոստոյից մինչեւ Սպահան, ուսումնասիրել եմ Հայերէնի գրեթէ բոլոր բարբառները (ընդգծումը մերն է -Ա. Փ.), կազմել եմ 30 բարբառի բառացանկը, որ եւ հրատարակել եմ իմ «Արմատական բառարան»-ում: Հրատարակել եմ 6 Հայ բարբառի ամբողջական ուսումնասիրութիւնը, նիւթեր ունեմ նաեւ ուրիշ բարբառների ուսումնասիրութեան համար, որոնք տպագրութեան լոյսին են սպասում: Իմ ուսումնասիրած բարբառներից 14-ը անհետացած են՝ 1915 թուականի Համաշխարհային պատերազմին զոհ գնալով: Ես փրկել եմ այդ բարբառները յաւիտեական կորստից եւ նրանց հրատարակութիւնը մեծ ծառայութիւն է գիտութեան համար»²⁷:

Այժմ մէջբերենք Հ. Աճառեանի տուած այն Հատուածը, որում, Ռ. Իշխանեանի վկայութեամբ, չի խօսուում «Արհեստ Համարողութեան»-ի մասին. «Որքան հետազոտար պիտի լինէր հին Հայերէնի ուսուցումը կամ նոյնիսկ իրար հասկանալը, եթէ վաճառական Ագուլիսի մամն մի բարբառ ընդունուած լիներ իբրեւ հիմք նոր գրականի (ընդգծումը մերն է - Ա. Փ.) եւ քերականութիւնը փոխելուց յետոյ, նաեւ բառարանը կամ ուղղագրութիւնը փոխած լինէր:

Ո՞վ եղաւ, արդեօք, այս գեղեցիկ նորամուծութեան հնարիչը եւ ե՞րբ: Կարծիք կար որ առաջին անգամ լեզուի մաքրութեան վրայ ուշադրութիւն դարձնողն ե-

ղաւ Զմիւռնիայի անդրանիկ Հայ թերթը՝ Օտեմարանը, որ ամերիկեան բողոքական միսիոնարների հրատարակութիւնն էր, եւ որի առաջին Համարը լոյս տեսաւ 1839 թ. յունուարի 1-ին: Այս կարծիքը սակայն սխալ է: Մտեմարանից շատ առաջ, 1687 թուին Վենետիկ տպուած Պարզաբանութիւնը արդէն շատ մաքուր լեզու ունէր: Թուրքերէն բառերի թիւը խիստ քիչ էր նրա մէջ եւ Հայերէն բառերն էլ բարբառային ձեւով չէին, այլ գրաբար»²⁸:

Մենք Համամիտ չենք Ռ. Իշխանեանի վերը նշուած տեսակէտին: Կարծում ենք, որ Հ. Աճառեանը, ծանօթ լինելով «Արհեստ Համարողութեան» լեզուին, այն չի համարել աշխարհաբար տպագիր առաջին գիրք սոսկ այն պատճառով, որ այն գրուած է Նոր Զուղայի բարբառով: Չէ՞ որ մեծանուն Հայագէտը իր խօսքը հէնց դրանով էլ աւարտում է. «...նրա մէջ (խօսքը «Պարզաբանութեան» մասին է - Ա. Փ.) եւ Հայերէն բառերն էլ բարբառային ձեւով չէին, այլ գրաբար»: Այժմ մէկ Հատուած բերենք յիշեալ «Պարզաբանութիւն»-ից՝ Հ. Աճառեանի ասածը առաւել դիւրին ընկալելու համար. «Ձերէ դու պատճեցիր եւ պատուհասեցիր բովանդակ զայնպիսի մարդիքն, որ ինձ հետ փուչ տեղ թշնամութիւն ունէին եւ այժմ կաղաչեմ զքեզ Հայր երկնաւոր, որ մեղսս սէր դպրաց եւ փարիսեցուց եւ նոցա սուտ վկայից ատամներն ջարդես եւ կոտրատես, զէրէ զիս անիրաւ տեղ զրպարտեցին եւ Հայհոյեցին»²⁹:

«Արհեստ Համարողութեան»-ի լեզուն, ինչպէս նշեցինք, Նոր Զուղայի բարբառն է, որը Յ. Անասեանի արդար բնորոշմամբ «մեզ առաջնորդում է դէպի Նոր Զուղա, ուր, տուեալ ժամանակաշրջանում, խոջայական առեւտրի միջավայրում ու հրամայական պայմաններում փորձ էր արուում տեղական բարբառը վերածելու գրական լեզուի (ընդգծումը մերն է -Ա. Փ.)»³⁰:

13 Տե՛ս Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւա-
լեան, նշ. աշխ., էջ 74: Հայկական սովետական
հանրագիտարան, հտ. Բ, Երեւան, 1976, էջ 79:
Հայկական համաօտ հանրագիտարան, հտ. Ա,
Երեւան, 1990, էջ 385:

14 Ա. Առաքելեան, Հայ ժողովրդի մտաւոր մշակոյ-
թի զարգացման պատմութիւն, հտ. Գ, Երեւան,
1973, էջ 135:

15 Յ. Անասեան, նշ. աշխ., էջ 877:

16 Կոստանդին Ջուղայեցի (Կոստանդ Ջուղայեցի)
17-րդ դարի մանկավարժ ու բնագէտ է: Ուսանել
է Նոր Ջուղայի Ա. Ամենափրկչի վանական
դպրոցում, ուր եւ հետագայում դասաւանդել է
հաշուողական, թուաբանական առարկաներ:
Նշենք, որ յիշեալ վանական դպրոցը պատրաս-
տում էր նաեւ առեւտրականներ: Նրա մասին
արժէքատու տեղեկութիւններ է հաղորդել Յա-
րութիւն Տէր-Յովնանեանը իր «Պատմութիւն
Նոր Ջուղայի» գրքում (հտ. Ա, Բ, Նոր Ջուղա,
1880-81):

17 Գ. Ստեփանեան, Կենսագրական բառարան,
հտ. Բ, Երեւան, 1981, էջ 125:

18 Յ. Անասեան, նշ. աշխ., էջ 877:

19 Յ. Անասեան, նշ. աշխ., էջ 877:

20 Լ. Խաչատրեան, Գրաբարի բացատրական բա-
ռարան, Երեւան 2003, էջ 133:

21 Էդ. Աղայեան, Արդի հայերէնի բացատրական
բառարան, հտ. Ա, Երեւան, 1976, էջ 423:

22 Հ. Դաւթեան, Աշխարհաբար գիրքը հայ տպա-
գրութեան սկզբից մինչեւ 1850 թուականը, Երե-
ւան 1964, էջ 11:

23 Ռ. Իշխանեան, նշ. աշխ., էջ 507:

24 Լէօ, Երկերի ժողովածու, հտ. Գ, Երեւան, 1969,
էջ 450:

25 Հ. Աճառեան, Հայոց լեզուի պատմութիւն, հտ. Բ,
Երեւան, 1951, էջ 476:

26 Ռ. Իշխանեան, նշ. աշխ., էջ 512:

27 Հ. Աճառեան, Կեանքիս յուշերից, Երեւան, 1967,
էջ 440:

28 Հ. Աճառեան, Հայոց լեզուի պատմութիւն, հտ. Բ,
Երեւան, 1951, էջ 448-449:

29 Գրքի ամբողջական վերնագիրն է Պարգաբա-
նութիւն հոգեւորագ սաղմոսացն Դաւթի մարգա-
րէի, ժողովեալ ի զանազանից մատենից վար-
դապետաց եկեղեցոյ եւ թարգմանեցեալ ի
նուսատ Յոհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդնու-
պոլսեցոյ: Տպագրուել է 1687 թուականին Վենե-
տիկի Նահապետ Գիլնազար Ագուլեցու տպա-
րանում: Մէջբերուած հատուածը գրքի 22-րդ է-
ջից է:

30 Յ. Անասեան, նշ. աշխ., էջ 875:

31 Հ. Աճառեան, Հայոց լեզուի պատմութիւն, հտ. Բ,
Երեւան, 1951, էջ 449:

32 Հ. Դաւթեան, նշ. աշխ., էջ 11:

33 Լէօ, Երկերի ժողովածոյ, հտ. Ե, Երեւան, 1986,
էջ 284:

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԻՆ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸՆ ՄԻՆ

< Մեսրոպ Թովմալեան

Նստադրական 90-ամեակին

Դանիէլ Վարուժան (1884-1915) բա-
նաստեղծին կազմաւորումը շատ բարդ ե-
ղաւ, քանի ունեցաւ բազմաբնոյթ ազդակ-
ներ, որոնք ոչ միայն անոր քերթողական
ձեւաւորումին, այլ նաեւ Հասունացումին
սատարեցին: Անկասկած, ազդակներէն
մին է ընթերցասիրութիւնը, ընթերցանու-
թիւնը, որ վարուժանագիտութեան մէջ
Համապարփակ տարողութեամբ ցայտմ չու-
սումնասիրուած գործօնն է Դ. Վարուժանի
բանաստեղծութեան գոյացումին ու կեր-
տումին:

Եթէ ճիշդ է առակը, թէ «անիկա իս-
կապէս Հարուստ է, որուն Համար կեանքը
յարատեւ զիւտի աղբիւր է»¹, ապա, նոյն-
պէս ուղիղ է, թէ իր կեանքն ու ժամանակը
շատ լուրջ առնող եւ իր կարծատեւ կեան-
քին մէջ Համար չեւտեղողական ընթեր-
ցասիրութիւնը դարձաւ ոչ միայն Հարս-
տանալու յարաբուխ ակը, այլ նաեւ բա-
նաստեղծելու եւ ստեղծագործելու «զիւտի
աղբիւր»-ը, որմէ խմեց եւ խմցուց անա-
պակ ջուրը իր քերթողութեան տրուած ի-
րեն «Յաւերժէն»², ինչպէս որ, ներշնչեալ
Համոզումով, քերթողը կը խոստովանի.
«Երգըս ... Աստուծմէ ինձ կը հոսի»³:

Դ. Վարուժան անպայման կը գործա-
դրէր Հետեւեալ իմաստուն սկզբունքը.
«Ժամանակը մեռցնելը վնասելն է յաւի-
տենականութեան»⁴:

Ան՝ «երգի՛չը յաւերժութեան»⁵, չու-
զեց մեռցնել ժամանակը եւ չուզեց վնասել
յաւիտենականութեան, քանի ինք, որ
«Յաւերժութիւնը կը զգայ»⁶, լաւագոյնս

գիտէր, թէ «ժամանակն ու գերժամանակը,
աստենականը եւ անդենականը, անցաւ-
րութիւնն ու յաւերժութիւնը, ժամանակա-
ւորութիւնը եւ յաւիտենականութիւնը,
վախճանականութիւնն ու անմահականու-
թիւնը իրարու միաձուլուած ըլլալով՝ ա-
ռաջինը երկրորդին ճամբան է, իսկ երկ-
րորդը առաջինին փարոսն է»⁷:

Ինչպէս Վենետիկ, այսպէս ալ Կանտի
մէջ Դ. Վարուժան Համար չեւտեղաց-
սէր էր: Գիրքերը «կը լափէր», բայց միշտ
ուսումնասիրելով ու Հասկաքաղելով: Թէ՛
իր դասընկերներէն, թէ՛ պատասխանատու-
ներէն եւ թէ՛ գործընկերներէն կատա-
րուած մէջբերումները կը Հանդիսանան
այն վկայութիւններն ու յուշագրութիւն-
ները, որոնք, թէեւ իրարմէ անկախ վայրով
ու ժամանակով, բայց եւ այնպէս միահա-
մուռ առարկայականութեամբ ու գովասա-
նութեամբ կը Հռչակեն պարմանի քերթո-
ղին ընթերցասիրութիւնը:

Վենետիկի մէջ Դ. Վարուժան կար-
դաց եւ սերտեց մեր ոսկեդարեան ու դա-
սական մատենագիրները, որոնց մեծա-
քանչ լեզուին ծանօթացաւ եւ բազմաճոխ
բառամթերքին տիրացաւ: «Իր Հարուստ
Հայերէնին վրայ, զոր անտարակոյս կը
պարտի Մխիթարեան միջավայրին»⁸, ինչ-
պէս ճշգրտօրէն կ'անդրադառնայ Յ. Ծ. Սի-
րունի իր վերջին Հրատարակութեան մէջ
(Դանիէլ Վարուժան, Պուքրէշ, 1940), ան
կ'աւելցնէ նաեւ գաւառական բառամթեր-
քը՝ յատուկ ճիգով մը զանոնք արդիացնե-
լու եւ խառնելու գրական լեզուին, անոր
մէջ նոր կորով մը ներմուծելու դիտումով:
- Միւս կողմէն գրաբարի ուժեղ ազդեցու-